

رقبات دولتی اصفهان

یکی از کارهای ارزنده مجلس شورای ملی که طی چند سال اخیر توجه خاصی نیز بدان مبذول گردیده است ، خرید و جمع آوری اسناد تاریخی و کتابهای خطی نفیس بوده است. براین توجه که باید آنرا معطوف به علاقه ومیل باطنی جناب مهندس ریاضی رئیس محترم مجلس شورای ملی دانست ؛ هم اکنون مخزن کتابخانه مجلس بصورت غنی ترین گنجینه کتب خطی فارسی جهان در آمده و تعداد زیادی کتاب خطی فارسی نیز از کشورهای مختلف جهان به کتابخانه مجلس عرضه شده و خریداری گردیده است .

من خود بعنوان عضو شورای عالی کتابخانه مجلس بارها دیده ام که حتی کتابهای خطی کاتالوگ شده از کشورهای اروپای غربی را به کتابخانه آورده و فروخته اند. در صورتیکه در گذشته اغلب کتابهای نفیس کشور ما بوسیله دلان و سودجویان از

کشور خارج و بصورت کالای تجارתי به کلکسیونرها و موزه‌دار
های مختلف جهان فروخته می‌شد.

کارشایسته دیگری که در کتابخانه مجلس انجام گرفته
تهیه و چاپ فهرست این کتابهاست که تاکنون بیش از بیست‌جلد
آن به چاپ رسیده و آقای عبدالحسین حائری تهیه و تنظیم این
فهرستها را به‌عهده گرفته است.

ضمناً از نظر آن که چون دوران گذشته کتب نفیس دستخوش
سرقت و فساد واقع نشود سازمان مجهزی مشغول فیلمبرداری از
اسناد نخبه و کتاب‌های منحصر بفرد شده است و این عمل بخصوص
سبب خواهد شد که اسناد گرانهای کتابخانه بنحومطلوب حفظ
و حراست شود.

در این مقاله فهرست و اراسامی باغهای خالصه اصفهان را که
از یکی از مجموعه های خطی مالیاتی (فرد) موجود در کتابخانه
دستنویس کرده ایم با توضیحاتی چند چاپ می‌کنیم. اسامی این باغها در
کتابهایی که راجع باصفهان نوشته شده بطور جامع ذکر نشده و
نقل آن از نظر تاریخ اصفهان مفید فایده تواند بود.

این اسناد مالیاتی بدون تاریخ است و یکی دو سند آن
تاریخ ۱۱۹۰ را دارد و بنظر می‌رسد مر بوط به اواخر دوره صفویه
و دوره افشاریه باشد.

باغات و عمارات صفویه

چهارباغ سفلی (۱) :

باغ نقش جهان واقع در بازار صیباغان ، باغ جزاخانه واقع در جنب
فراموشخانه قدیم.

باغ بادامستان (۲) واقع در سردر و عمارت و سط واقع در جنب بار و

اشرف. باغ چهلستون (۳) بانضمام سردر و عمارات وسط بالا. باغ خیمه گاه (۴) (با باغ خرگاه) و عمارت کلاه فرنگی و نارنجستان باغ هشت بهشت (۵) بانضمام سردر و عمارت وسط باغ - باغ خیاط خانه واقعه در جنب باغ چهلستون - باغ انگورستان (۶) و ادبیه بانضمام عمارت که خراب شده - باغچه خلیل خانه (۷) بانضمام عمارت که بعضی از آن خراب شده - باغچه توحید خانه (۸) بانضمام برج وسط - باغ مسمی واقعه در چهار باغ عباسی بانضمام سردر - باغ تخت (۹) بانضمام دو سردر و قصر - باغ بابا امیر واقعه در چهار باغ بانضمام سردر خراب - باغ محمد علی نعمت بانضمام سردر خراب - باغ ماما (بابا) سلطان (۱۰) واقعه در چهار باغ مشهور به باغ کاج بانضمام سردر خراب - باغ سلطان علی به انضمام سردر خراب - باغ علی قاسم - باغ علی حیدر بانضمام بازار و سردر خراب - باغ قتل خانه بانضمام سردر عمارستان - باغ کجاوه خانه (۱۱) واقعه در جنب بازار صباغان - باغ بابا امیر واقعه در چهار باغ بانضمام سردر خراب - باغ محمد علی نعمت بانضمام سردر خراب - باغ سلطان علی بانضمام سردر خراب - باغ علی قاسم - باغ محمد علی حیدر بانضمام سردر خراب - باغ حاج صالح واقعه در بازار عباسی - باغ شتر خانه که معبر آن از باغ بهلوان حسین است - باغ سیف الدین (شهر به باغ آبالو) واقعه در چهار باغ عباسی - باغ حاجی باقرواقعه در چهار باغ عباسی - باغ بهلوان حسین بانضمام سردر خراب واقعه در چهار باغ عباسی - باغ زین خانه - قطعه ملک حسر؟ که در تصرف پسر رمضان علی خان است - خانه فرنگ واقعه در محله پا قلمه - باغ گلدسته واقعه در جنب هشت بهشت - عمارت فراشاخانه (۱۲) قدیم واقعه در جنب چهلستون - عمارت تالار طویل (۱۳) بانضمام درهای آن و عمارات دیوانخانه - قطعه زمین بهشت آئین - عمارت زینب بیگم واقعه در القصر - عمارت اشرف - عمارت خورشید.

چهار باغ علیا.

باغ زرشک واقعه در چهار باغ خارج شهر - باغ نظر - باغ توشمال باشی - باغ جلو دار باشی - باغ قرچقای خان بانضمام سردر خراب - باغ میر

آخور باشی بانضمام سردر خراب - باغ مهرداد باشی بانضمام سردر خراب -
 باغ غلامان مطبخ بانضمام سردر خراب - باغ دیوان بیگی بانضمام سردر خراب -
 باغ ایشیک آقاسی باشی بانضمام سردر خراب - باغ وقعه نویس بانضمام سردر
 خراب .

باغ داروغه دختر بانضمام سردر خراب - باغ اعتمادالدوله - اراضی
 چرخاب - اراضی تفنگچی باشی - اراضی رضاقلیخان، باغ قورچی باشی علیا -
 باغ قورچی باشی سفلی - باغ داروغه اصفهان، اراضی ملاواقعه درهزار جریب،
 باغ قوشخانه (۱۴) باغ خواجه و ابراهیم آقا - اراضی کمند؟ فیض.

سعادت آباد.

باغ سعادت آباد (۱۵) بانضمام کارخانجات خراب و عمارت نمکدان و
 عمارت بالا روو کتابخانه، باغ نظر در راه درجه -؟ - باغ برج بانضمام عمارت
 برج دم باغ، باغ و باغچه خانها واقعه در جنب هفت دست و باغ سعادت آباد و
 غیره که کلا بایر و اراضی است، باغ جلوخان، حیاط آغا باشی که سیف الدوله
 عمارت جدید ساخته، خلوت سیف الدوله، باغ تفنگچی آقاسی، باغ سپهسالار،
 باغ دولتخانه مشهور به هفت دست (۱۶). باغچه دولت خانه، باغ کاج مشهور به
 باغ محمود بانضمام تکیه، باغ صالح آباد که در تصرف سادات خواجهوئی است،
 باغچه بالی؟ خان، باغچه نظر، باغچه بابانه؟ باغ ناظر (۱۷)، باغچه
 میرزا رحیم، باغچه فراشیاشی.

قوشخانه

باغ قوشخانه و حرم میرزا عبدالله بانضمام عمارت وسط، باغ جوساران
 (جابری انصاری آنرا جاشاران یا جوشاران و معرب گوشاران میدانند) و اراضی
 وقفی و حرم، باغ جعفرخان، باغچه میرزا موسی، باغ قادرخان باغ کلننایت
 (۱۸) باغ صفی میرزا، قطعه زمین نواب، قطعه مودون واقعه در سر
 آباد که خراب است.

قطعه شفاخانه واقعه در سر آباد که خراب است قطعه، احمد افغان، قطعات
 هفت یخچال جنب باغ صفی میرزا.

لنجان .

باغ کومه در تصرف امام جمعه بانضمام دو عمارت وسط باغ، باغ وحوش، باغ حاجی آباد، باغ چشمه و اراضی سیاه بوم، باغ سهلوان، باغ ملک، باغ پل کله.

* * *

علاوه بر باغهاییکه در بالا نام برده شد اسامی دیگری از باغهای اصفهان در دست داریم که از کتب مختلف جمع آوری کرده ایم و صورت آن چنین است :

باغ هزار جریب (۱۹) (باغ عباس آباد)، باغ بکر، باغ تخت، باغ تکیه، باغ توپخانه، باغ جنت، باغ همایون (باغ حاجی)، باغ دریاچه، باغ دشت کور، باغ صائب، باغ طاووسخانه، (از آثار شاه عباس دوم) باغ عیسی بنی ایوب، باغ فتح آباد، باغ فرح آباد، باغ فلاسان، باغ قلندر ها، باغ کاران، باغ گلدسته، باغ نسترن، (لب مادی نیاصرم) باغ نو، باغ عسکر، باغ عموطا هر پشت باغ آلبالو، باغ دمورمیان پشت مسجد شاه و هشت بهشت واقع بوده، باغ متمد، باغ شیرخانه (پشت طرف شرقی چهار باغ به محلی که امروز به کوچه شیرخانه معروف است و معبرش از باغ پهلوان حسین بوده) باغ صالح آباد، باغ قراخان، باغچه ملا، باغ خواجه، باغ وقایع نویس، باغ مهر دار شاه عباس، باغ جون کمر، باغ کلاه شاه، باغ بهارستان، باغ حاج صالح، چهار باغ خواجه و یا چهار باغ صدر (۲۰)،

حواشی :

۱- چهار باغ عباسی معروف به چهار باغ کهنه در سال ۱۰۰۵ بفرمان شاه عباس بزرگ طرح انداخته شد. طولش ابتداء از دروازه دولت و انتهای به پل اللهوردیتخان و عرض آن تخمیناً چهل و دو ذرع، این چهار باغ را یا از آنرو خواندند که آن خیابان طویل را چهار قسمت کرده و فاصله هر قسمتی میان خیابان حوض مدور و بزرگ انداخته آب طبقه به طبقه در آن حوضها

وارد و خارج می‌شد هر چند همه چهارباغ بیک خیابان و یک باغ مستطیل نمایش داشت .

اطراف این خیابان چنارهای قطور بود و طاق‌نماها و سنگها و همه زمین به سنگ‌های بزرگ بیش از یک ذرع مفروش و باغها بدو طرف مشرق و مغرب با سرداب های عالی هر یک در دفتر نامی خاص داشت یا شاید چون در اصفهان بسطنت سلاجقه و بعد چهارباغ بزرگ طرح بود که نامش را ما فروخی می‌نویسد چهارباغ دزوازه‌های شهر اصفهان و هر باغی از هزار جریب کمتر نبوده : باغ احمد سیاه ، باغ ولاشان ، باغ کاران و باغ بکر . شاه عباس هم خواسته مخصوصاً اینجا را با اسم چهار باغ بگذارد و ابتدای چهار باغ قصر جهان نما چند طبقه جلوه گاه تماشا ئیان و کاشی کاری آن صورت زنان و دختران عجم از کیانی تا ساسانی با جامه‌های خسروانی . سیاحان و تماشا ئیان ساعتها نگرستن دل از آن نمی‌بریدند کسان بانوی عظمی ببهانه که در آنجا اندرونی هشت بهشت پیدا است از ریشه ویران کردند . (تاویخ اصفهان و ری) .

۲- باغ بادامستان و قصر وسطش بسیار توصیف دارد والان بجهت مکان تلگراف خانه مبارکه مرمت کرده‌اند . (جغرافیای اصفهان) باغ بادامستان بیش از بیست و چهار هزار متر بود فرمانش را میرزا مرتضی خان نوری گرفت . (ت.ا.ر)

۳- باغ چهلستون از باغ نقش جهان گرفته شده و یکی از بزرگترین مبانی صفویه است . طرحش را زمان شاه عباس اول ریختند و بنای عمارت چهلستون را شاه عباس دوم در ۱۰۵۷ پس از صلح با عثمانی اقدام کرد و وساحت آن با باغچه‌های گرداگردش قریب پنجاه جریب می‌شود . (ت.ا.ر) .

۴- باغ خرگاه معروف به خیمه گاه برابر باغ بادامستان و پشت چهلستون با نارنجستانش و عمارات بیش از سی و چهار هزار ذرع و میرزا اسمعیل خان اسان الدوله از مظفرالدین شاه فرمان گرفته و به اصفهانیان فروخته (ت.ا.ر)

۵- باغ هشت بهشت و عمارت آتحتانی و فوقانی قصر میان و وسعت دستگاہ آن از حد توصیف بیرون است. غیر از ایوانهای عالی و ارسبها، یکصد و پنجاه و یک زوج درب اطاق تنها در بالا و پائین دارد. از معماران معتبر شنیده شده که طرح آن را در طرز عمارت کرامت کرده اند .

چنانچه نقشه این قصر را بکشند و در جای دیگر بخواهند مثل آن بنا کنند مشکل که بتوانند از عهده بر آیند.

باغ مزبور باغی است بسیار بزرگ ، خیابانهای عریض و قطعه بندیهای وسیع در آن است . دیوار یک طول باغ با قدری از دیوارهای چهار باغ شاه مشترك . دو نهر بزرگ از چهار باغ عرضاً این باغ را تقاطع میکند . یکی مقابل قصر موصوف وسط وارد دو دریاچه بزرگ میشود که بعرض باغ در دو طرف عمارت مقابل یکدیگر است و دو حوض بزرگ هم در قسمت دیگر عمارت است و دوره عمارت نیز جوی سنگی و آب نماها قرار داده اند که آب دائماً از اینها جاری است .

مقابل این دریاچه و قصر سردریست عالی و دورو که یک روش مشرف به چهار باغ و حوض بزرگ پای آن و روی دیگرش منظر قصر وسط باغ است . سردر مزبور نیز وصف زیاد دارد . نهر دیگر هم مقابل و هم عرض این نهر بفاصله زیاد بازار چهار باغ میآید و بعرض باغ جاری است . بهمین قانون سردری دارد عالی مشتمل بر تالار بزرگ مشرف بر باغ و عمارات عقبش . منظر چهار باغ و اینجاست که سالهاست تلگرافخانه شده . در این باغ حیاط دیگر هم هست وسیع صاحب اطاقها و ارسیهای مرغوب و آشپزخانه و طویله و غیره معروف به نارنجستان هشت بهشت است . (ت. ۱. ر)

۶- باغ انگورستان و عمارت میان آن از بناهای صفوی است و وضع آن خیلی خوبست و با تعریف . بهشت آئین اندرون خانه سلاطین صفوی بوده بحرست بی پایان الآن مخروبه و بعضی اطاقهای آن انبار جنس دیوان است در اوقات آبادی خیلی نقل داشته :

از نقش و نگار در و دیوار شکسته

آثار پدید است صنا دید عجم را

این عمارت را افغانه و غیره به طمع دقینه دستی خراب کرده اند. در اواخر عهد شاهنشاه سرور زمان حکومت منوچهرخان معتمدالدوله مرحوم حمامی از متعلقات آن عمارات در زیر خاک پیداشد از سنگ مرمر و کاشی کاریهای خوب با جمیع آلات و اسباب حتی فاطیل خزانه و بهیچوجه نقص و تکسر نداشت. بدون مرمت دایر گردید و هنوز بر قرار است. (جغرافیای اصفهان).

۷- باغچه خلیل خان و عمارتش با عمارت باغچه توحیدخانه با برج وسط باغ (مستمن) یا (مستمند). تقریباً شصت هزار ذرع و سردرب عالی و عمارت حسابی داشت. فرمان اول را میرزا اسمعیل لسان الدوله گرفته و بدیگران انتقال داد. (ت. ۱. ر.)
۸- باغ توحیدخانه - باغی است در پشت عالی قاپو و تالار طویله. در کنار آن خلوت‌های تودرتوی خرابه و در وسطش گنبد بسیار وسیع عجیب‌الاشکل مرتفع، میگویند این مقام توحیدخانه کمترین و موحدین آن زمان بوده (ج. ۱. ۰).

۹- باغ تخت تقریباً چهل هزار ذرع بود به مغربی چهارباغ، آنرا نیز میرزا مرتضی خان نوری ناظر فرمان گرفت و قطعه قطعه بدیگران فروخت و باغ تخت دو قصر داشت یکی رو به چهارباغ یکی رو به خیابان فرعی محل شمس آباد که امروزه به خیابان شیخ بهائی نامیده می‌شود.

ظرف جنوبی باغ تخت دو باغ اربابی که یکی وقفی و بدست آقایان باقلعه‌ایها بود و یکی باغ و خانه محمد امین خان و در رقبه دولتی نام نداشت. (ت. ۱. ر.)

۱۰- باغ ماما سلطان شهر بیباغ کاج در مغرب چهارباغ. آنهم تخمیناً بیش از سی هزار متر بود و پشت توپخانه واقع شده بضمیمه بابا امیر که سی و سه هزار ذرع میشد با سردرب و عمارتش (ت. ۱. ر.)

۱۱- باغ کجاوه خانه جنب بازار صباغان بیش از چهل و پنج هزار ذرع.

بود. میرزا احمدخان فاتح الملك فرمان صادر کرد و دست بدست فروخته خانه های بسیار شد. (ت. ۱. ا. ر.)

۱۲- گوشه آخر چهلستون برجی است هشت پخ بچند طبقه در این برج متعین خاصی را زمان قاجاریه حبس مینمودند ... برابر این برج جایگاه ضباط معروف بقصر فراشخانه وزیر آن شارع خیابان پشت چهلستون بود و سقاخانه مفصلی و همان خیابان جزو خیابان سپه شده و باغ فراشخانه طرف شمالی برابر چهلستون ۱۳۱۴ قمری اجزای ظل السلطان خراب کردند . (ت. ۱. ا. ر.)

۱۳- تالار طویل دیوانخانه دولتی بسیار وسیعی است. پشت طویل شاهمی و جنب عالی قابو واقع شده مشتمل بر یک تالار بزرگ مصور و منقش و اطاقهای موسوم به مروارید و غیره مطلا و مقرنس با بیوتات تحتانی و فوقانی زیاد عالی و یک حوض بزرگ جلو تالار وصل به دریاچه مطول به انضمام سه خلوت در سه سمت عمارت و این دیوان خانه محل سلام عام سلاطین صفوی بوده .

۱۴- مقابل در مسجد قبا سوخته جلو خان باغ قوشخانه است و میان باغ مزبور قصری است بسیار وسیع و رفیع و دو طبقه که در آن بیوتات و امکانه کثیره ملوکانه در کمال استحکام دارد و خیابان بندی و حوضها و جداول و جویهای باغ همه به نظام و باغ مزبور هم جزو باغات و خالصه جات دیوانی است و این اعصار مقام نقل مکان و خلعت پوشان حکام عظام است .

۱۵- باغ سعادت آباد مقابل شهر کنار رودخانه واقع گردیده و عمارات واقعه در آن بموجب تفصیل است:

آینه خانه عمارتی است ملوکانه و اعلی مشتمل بر طبالی عقب و اطاقها و ایوان های بزرگ و جلو آن تالاری عظیم مشرف به رودخانه که تمام منقش و آینه کاری و درصفت عظمت و رفعت و استقامت ثانی چهلستون و این مکان در بعضی اوقات سلام عام سلاطین صفوی بوده .

۱۶- عمارت هفت دست در قدیم هفت دست بوده شش دستش خراب شده و

یکدست باقی مانده که از حیث عظمت و عمارت و وسعت مکان مقابلی با ده دست مینماید. پایه یک بدنه اش در آب رودخانه است. شالوده اش آبی وسط دیوار با سنگهای گران و ساروج بالا آمده این دست آباد. باش دست خراب متصل بهم است و تا آینه خانه فاصله کمی دارد و این هفت دست عمارات متصله اندرونی سلاطین صفوی بوده. (ج. ۱)

هفت دست عباسی که امروزه زمینش کارخانه وطن شده ایوان مداین و قصر خورنق و سدیر کفش اند از آن نشدی و از بس سنگ و ساروج محکم در آن کار شد کوهی بود جلو سیل زاینده رود که هزاران سال طوفان امواج رودخانه شکستی به بنیانش نمیداد و بیش از بیست هزار ذرع زمین با زیر عماراتش بود و گرداگرد صد حجره های تودرتو گچ بری و زرانود مینا کاری استادانه محیر العقول، دو حمام مردانه و زنانه داشت، زمین و ازاره سنگ مرمر شفاف و حوض هائی از مرمر و سنگ سماق و تخت گاه شاه عباس دوم ساعتی چشم تماشاگران را خیره میداشت تخت سنگ مرمر روشن آئینه بطول هفت ذرع و به ارتفاع فزون از سه ذرع و موج طبیعی در سنگ دلر با و به قطر بحدی بود که پله میان را از آن در آورده و آدمی را حیرت اندر حیرت بود که با چه وسایلی آورده بودند و پای آن تخت گاه نصب کرده، روی تخت گاه یکطرف بجنوبی رودخانه بود که آب از پایه آن محل دیگر حجرات اطرافش میگذشت و طرفین تختگاه حجرات تحتانی و فوقانی هفت دست و جلو تختگاه باغچه هفت دست و پله های دو طرف معبد همه با سنگ مرمر چهره شخص رامینمایاند.

از طرف شرقی دربی داشت از دالان وارد کارخانه باروت کوبی می شد که هاون و دستگاهی باروت کوبیدن داشت و باغ کارخانه معروف جنب آن بود و مرحوم صدرهم برای فتحملی شاه طرف غربی جنب آن دست، هفت دستی بنام نو ساخته بود شهر به دولتخانه ولی با تمام نرسیده هر چند نسبت به هفت دست کهنه عباسی حکم دالانچه ای نسبت به عالی قاپوداشت.

... و اواخر باغچه خانه های هفت دست گرد عمارت بایر افتاده از قبیل باغ

جلو خان وحشی خانه و باغچه یخچال و از هفت دست که بیرون آمده طرف شرقی آینه خانه بود و آن مشتمل بر تالاری شگرف و عالی و طنابی عقب تالار و حجراتی

اطراف طنابی و ستونهای کاج مرتفع بایه‌هایش را روی شیرهای سنگی و حوضی میان تالار به منوال حوض تالار چهل‌ستون که از دهان چهار شیر آب در حوض میریخت و دمنظر تالار رودخانه و بیشه و باغستان و باغ نظر طرف شمالی و از پای تالار قالب رودخانه تخمیناً شصت ذرع کم و بیش تادر سیلابی آسیبی نرسد و محل هم تالار و دیوار و سقفش آینه‌های یکذرع ونیم و بزرگتر نصب و عکس رودخانه و درختان و بیشه طرف شمالی زاینده رود در آن نمایان ... جابری انصاری مینویسد این بناها را اذطل السلطان گفت ویرانش کنند. حاج محمد ابراهیم ملك التجار هفت هزار تومان داد منصرف شود نپذیرفت (ت.ا.ر.)

۱۷- باغ ناظر درب آن در بازار مسگران باز میشود و درب جدا هم داشت.

باقدری ساختمان. (جابری انصاری)

۱۸- کل عنایت دلق شاه عباس بوده است و تصویر او در بزم شاه عباس که به چهلستون کشیده‌اند باشکمی بزرگ دیده میشود. این باغ بیش از هشتاد و پنج هزار متر وسعت داشته‌است.

۱۹- باغ هزار جریب که هزار ذرع مربع مسطح سطح آن است. دور دامنه کوه صنفه واقع شده نهر بزرگی دارد مخصوص شرب آب این باغ از رودخانه سوا میشود و بیاب مزبور وارد میگردد و از آنجا خارج نمیشود. عمارات میانش خراب و اشجار زمینش از میان رفته دیوارهایش هنوز برپاست و متن باغ الآن ساده است. . . . درین باغ قصرها و کلاه فرنگیها و برجها و آبناها و جویها و حوضها داشته و الحال شالوده بعضی از آنها پیدا است. باغی بوده که در روی زمین در آن زمان نظیر نداشته.

۲۰- چهار باغ نو خواجه که نسبتش را بمرحوم صدرمیدهد در زمان صفویه باین روش نبوده فقط معبر و راه وسیعی برای پل خواجه بود و مقبره حسن پاشا و دروازه حسن آباد که بنام او معروف است و آثار دیگر نشانی‌های عمارات قبل از صفویه و زمان صفویه را دارد و چون ابتدا خانه‌های مرحوم صدر همه در خواجه بود این طرح چهار باغ خواجه را انداخت و بیشتر و جوه دولتی را در آبادانی آن مراقبت داشت. (ت.ا.ر.)